

iTaukei Ni Qele

Vol. 1 | 2022

Mai na Matabose ni Qele Maroroi

Na veiveisau vovou ena loma ni Matabose

Manidia Liu
Tevita Kuruvakadua

AU vakabauta nida sa marautaka kece na kena sa lako siviti keda na mate veitauvi na Kovidi ka sa vakatekivu me sa vakalesui tale tiko nai vakarau ni noda veiqaravi kina kenai tuvaki e liu.

Na Matabose ni Qele Maroroi e sa vakacagau sara tiko na nonai tuvatuva me baleti kemuni nai taukei ni qele kei keda kece na lewe ni vanua e Viti. Na yabaki oqo, e sa vakanamata na Matabose ki na dua nai tuvatuva vou; oya na nomuni cokonaki ka vaqacacotaki nai taukei ni qele me rawa ni laveti cake nai tagede ni noda rawa ka, meda rawata na bula sautu, mai na kena vakayagataki vakamatau na noda qele.

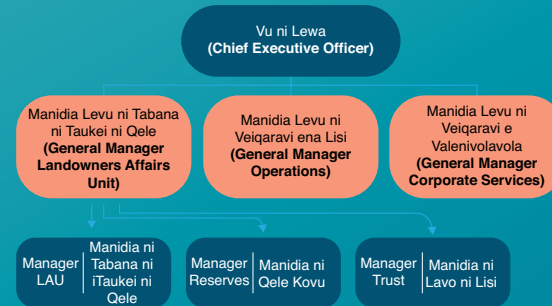
Ena vuku ni rai oqo, e sa vakayacora eso na veiveisau na Matabose. Ena taura na gauna na kena taurivaki vakamalua na veiveisau oqo. E namaki me na kauta mai e vuqa sara na veika vinaka, sega walega enai walewale ni neitou veiqaravi; vakausivi na veivakasaututaki vei kemuni nai taukei ni qele. Sa tekivu saraga na veisau oqo ena kena sa nanumi me sa dua na tabana rabailevu ka qaravi keda nai taukei ni qele. Oqo ena kena sa nanumi me ratou sa mai vakarurugi ena taba ni were oqo e na tabana lalai ka laurai ni ratou dau semati vakavinaka kei keda nai taukei ni qele.

Na tolu na tabana duidui oqo, sai koya na

- (i) Tabana dau qaravi keda nai taukei ni qele (Landowners Affairs Unit)
- (ii) Tabana ni Qele Kovu (Reserves) kei na
- (iii) Tabana qarava vakatabakidua nai lavo ni iTaukei ni qele (Trust).

E ratou sa na mai cokovata me dua ga vakadua na tabana levu ni *Landowners Affairs Unit* ka me qarava na veika matailalai kece baleti keda nai taukei ni qele. E sa na tiko e dua na Manidia Levu (General Manager Landowners Affairs) me

qarava vakatabakidua na tabana oqo. Ka sa na via vakakoto oqo na kenai rairai:

E dua tale na yasa ni veiqaravi e cakacaka sara tiko kina vakaukauwa o ira na nomuni dauniveiqaravi, oya na kena sa gadrevi me biu ena vatavata ni mona livaliva e vuqa nai walewale ni veiqaravi e veiqaravi kina na Matabose. E sa tekivu tiko mai ena vica na yabaki sa oti na lalawa oqo, ka sa tekivu me kadre ka laurai votu eso na vua ni sasaga oqo. E dua, oya na kena sa mai tavoci rawa ena yabaki sa oti e dua na vatavata vou ni tukutuku me baleti ira na iTaukei ni lisi ena qele vakaitaukei ka vakatokai na *Tenant App*. Ia, vei keda nai taukei ni qele, e sa cakacaka tiko na Matabose ena so na veiveisau oqo ka nanumi me na tavoci eso nai walewale vou ni veiqaravi ena dua na gauna lekaleka mai oqo.

E vica na veisau oqo e okati kina:

- (i) Biu ena mona livaliva nai vola tukutuku kece ni lisi (*Data Cleaning*). Sa voleka sara tiko ni mai vakacavari na kena vakasavasavataki na ivola tukutuku ni lisi.
- (ii) Dua nai walewale vou ni cakacakataki ni sau ni qele (*Land Price Index & Land Rent Index*).
- (iii) Vakarauteki vinaka ni itukutuku me baleta na qele me volitaki ena dua na vatavata ka kilai na *Online Marketplace*.

Ena vatavata vou ni *Online Marketplace*, ka vakailavotaka na Asian Development Bank, e sa na cakacakataki kina nai sau ni qele me veidutaitaki kei na kena e taurivaki e vuravura (market value). Ena vakatautaki tiko nai sau ena veika e tiko vakavolivolita na qele. Ni sa na taurivaki nai walewale ni veiqaravi oqo, e dodonu mo ni namaka nai taukei ni qele, ni na toso cake nai sau ni qele mai na kena eda sa kila tiko nikua. Oqo e i tukutuku

rogorogo vinaka vei keda, baleta ni rau sa na veiraurau saraga nai sau kei na qele e vakarauteki.

(iv) *Vatavata ni solia kina na nomu Veivakadonui (Voting Platform)*

Ena gauna oqo, e dau veisoliyaki na fomu me dau soqoni kina na nomuni sainsi na lewe ni mataqali se tokatoka kevaka e dau gadrevi taumada na nomuni veivakadonui me baleta e dua na tiki ni qele. Ia ena vatavata vou oqo, sa na rawa mo ni na solia na nomuni veivakadonui ena nomuni talevoni veikauyaki (mobile phone). Sa na vakarawarawataka sara na veiqaravi, vakausivi kevaka era dui tutu na lewe ni mataqali se tokatoka.

O ni sa na sarava tale tikoga mai ena dua na gauna lekaleka mai oqo, ni sa levu sara nai tukutuku e gadreva me vakadewataka na Matabose e sa dau talaucaiki tiko enai Vola Mata (Facebook) ni Matabose. E gadrevi kina vei keda eda dau vakayagataka vakawasoma nai vatavata oqo, meda semati keda kina me rawa ni da kila na veika e yaco tiko ena loma ni Matabose.

Sa tiko na vakanuinui ni Matabose, ni da na duavata tiko nai taukei ni qele ka gumatua ena kena vakayagataki vakamatau na noda qele, me rawa ni vakavure iyau vei keda. ■

Na qele vakaitaukei sa yavu tu ni veivakatoroicaketaki e Nausori

Saumi vakaoti enai lavo ni lisi na dinau nei Tokatoka Navitarutaru kina *Housing Authority*

Veika esa rawata o TLTB ena vuku ni qaravi ni qele vakaitaukei

Solesolevaki vakayavusa na Yavusa o Navitilevu

iTaukei Ni Qele

Lewe ni vola:

- 1 Na veisau vovou ena loma ni Matabose
- 3 Yalomatuatoka na vakayagataki ni lavo ni lisi na Mataqali o Nukusolevu
- 4 Kakavaki ki na veika vinaka na Mataqali Navucivuci
- 5 Dolavi vou tale na Tavuni Ecological Site
- 6 Na qele vakaitaukei sa yavu tu ni veivakatoroicaketaki e Nausori
- 7 Saumi Vakaoti enai lavo ni lisi na dinau ni Tokatoka o Navitarutaru ki na *Housing Authority*
- 8 Veika esa rawata o TLTB ena vuku ni kena aaravi na qele vaka-iTaukei
- 10 Solesolevaki vakayavusa na Yavusa o Navitilevu
- 11 Totoka na vakayagataki ni loloma ni Matabose (Landowners Seed Fund Grant)
- 12 Lomasoli na Mataqali Valelevu me vakalevutaki na tauni e Naqara, Taveuni

Yalomatuataka na vakayagataki ni lavo ni lisi na Mataqali o Nukusolevu

Ni se bera ni qai mai ravuti keda na mate veitauvi na COVID-19 e a sa vakacaca taumada e rua (2) na cagilaba veitaravi ka a ravuti Vanua Levu sara vaka ca. Ena Tiseba ni 2020 e a ravuravu kina o *TC Ana* ka mai ravuravu tale o TC Cordy ena itekivu ni 2021. Era bau vakila sara vakalevu na vakacaca ni rua na cagilaba oqo, o ira na wekada mai na Vualiku.

E okati talega enai kumukumu oqo o iratou na lewe ni Mataqali o Nukusolevu, ka ratou lewe ni koro e Nasarawaqa, ena tikina o Lekutu ena yasana o Bua. Ia eratou bau kalougata ni ratou a ciqoma e dua nai lavo ka a sausaumi mai kina na *Fiji Pine Limited* ka vakatokai tiko na *stumpage*. E rauta tiko ni ciwasagavulu vakacaca na udolu na dola; (\$90,000).

E dina ga ni sa soli tu na dodonu me wasei vakatautauvata nai lavo ni oqo, e tiko talega na digidigi me dau tikici e dua nai wase ni lavo me gole kina tobu ni mataqali me dau vakailavotaka na veivakatoroicaketaki ena loma ni mataqali. Ena vuku ni gagadre oqo, e ratou sa nanuma na lewe ni Mataqali o Nukusolevu me tikici e dua na nodratou ilavo ni lisi me sotava nai naki oqo.

Sa mani wasei vakatautauvata e dua na kenai wase, ka maroroi e dua na kenai wase. Nai wase ni lavo ka a maroroi, e sa qai wasei rua tale – e dua na kenai wasewase e biu vakatikitiki me dau qaravi kina na

oga ni mataqali ka dua tale nai kenai wasewase, e sa vagolei saraga ena vuku ni veivakatoroicaketaki ni mataqali.

Me vaka ni vica na vale e ratou a mai vakacacani sara vakaca ena cagilaba e rua, e sa tekivu sara ga na veivakatoroicaketaki ni veivakavaletaki ena loma ni mataqali. E dina ni toso sara tiko vakamalua, ia e ratou sega ni yalo lailai na lewe ni mataqali na qarava tiko na cakacaka ni veivakacokotaki oqo.

E dua tale tikoga na nodratou vakamau vakabisinisi se na *Joint Venture* kei na *Fiji Sugar Corporation* (FSC). Oqo e dua na veidinadinati me ratou cakacaka vata kei na mataqali ena loma ni lima na yabaki.

Ena veidinadinati oqo, e sauma kece na ka vakailavo na FSC ka nona na mataqali na lisi. Era cakacaka na lewe ni mataqali ena loma ni veidovu ka rau na qai wasea vata na tubu ka rawa mai ena loga ni dovu ena dua na yabaki – vitusagavulu na pasede (70%) nona na mataqali ka tolusagavulu na pasede (30%) nona na FSC.

Ena vaka tiko oqo me yacova ni sa oti vinaka e 5 na yabaki, sa na qai soli vua na Mataqali me civivaka vakataki koya na nona loga ni dovu. E sa na taura kece talega na Mataqali na veika e rawati mai ena loga ni dovu.

“sa kena gauna meda yadra nai taukei ni qele. Meda vakila ni ka bibi na noda vakatoroicaketaki keda vakataki keda. Meda yalo vata ka cakacaka vata; ka me usutu tiko ni noda sasaga kei na noda tuvatuva ka, o ira na noda kawa ni mataka”.

Nona ciqoma tiko o Turaga ni Mataqali Nukusolevu - Sakiusa Ramavoia na jeke (cheque) \$10,000; mai vei FSC

Ia ena yabaki sa oti, me vaka ni a mai tara tu na noda vanua na COVID-19, e sa mani lomasoli o FSC me nona ga e lima na pasede (5%) ka suka lesu vei iratou nai taukei ni qele e ciwasagavulu na pasede (95%). Oqo me rawa ni vukei ira nai itaukei ni qele ena gauna bolebole e a lako curumi tiko ka me kakua soti ni tara bi vei ira nai colacola.

E ikuri ni loma vinaka nei FSC, e a solia kina e dua na tini na udolu (\$10,000) kina Mataqali Nukusolevu me bau veivuke walega enai sau ni dinau ena Baqe ni Veivakatoroicaketaki (Fiji Development Bank) ka ceguva vakakina eso tale nai tuvatuva ni mataqali e sa vakadavori taumada tu.

E veibolei tiko na Mataqali Nukusolevu vei keda kece na Mataqali se Tokatoka eda tauri lavo ni lisi. E tukuna o Sakiusa Ramavoia, “sa kena gauna meda yadra nai taukei ni qele. Meda vakila ni ka bibi na noda vakatoroicaketaki keda vakataki keda. Me da yalovata ka cakacakavata; ka me usutu tiko ni noda sasaga kei na noda tuvatuva ka, o ira na noda kawa ni mataka”. ■

E talei ni da sarava na yalo vata kei na cakacaka vata ena loma ni mataqali o Nukusolevu ka toka enai taba oqo era, na kenai vakadinadina.

Kakavaki ki na veika vinaka na Mataqali Navucivuci

“Na mataqali o Navucivuci, era a bau kalougata nai taukei ni qele oqo ni a biuta tu e dua na veidinadinati na Matabose (TLTB) kei na Fiji Forest Industries (FFI), me musuki ka maroroi tu e dua nai wase ni nodra ilavo ena Fijian Holdings. Me vaka ni sa tu rawa na nodra ilavo, sa rawarawa sara na nodra yalo vata ka cakacaka vata.”

ENA yabaki 2020, e sa mai vakasukai lesu na *Concession Leases* ena loma ni yasana e tolu; Cakaudrove, Bua kei Macuata. Oqo na lisi ka a taukena tu na *Fiji Forest Industries* (FFI) ka tiko na kena vale ni volavola kei nai varo ni kau mai Malau ena loma ni tikina o Labasa ena yasana o Macuata.

Sa qai mani ratou laki veivakasalataki na vakaillesilesi mai Labasa kei Savusavu, vei ira nai taukei ni qele, ka sa suka lesu oqo na nodra qele. E ratou a veivakasalataki talega ena vuku ni nodra ilavo nai taukei ni qele ka a maroroya tu na *Fijian Holdings Unit Trust*. Na veivakasalataki kei na veivakararamataki oqo me vakarautaki ira nai taukei ni qele me ra vakanananu ka tuvatuva ka rawa tiko ni se bera ni ra ciqoma na nodra ilavo.

E dua vei ira na Mataqali oqo, na mataqali o Navucivuci. Era a bau kalougata nai taukei ni qele oqo ni a biuta tu e dua na veidinadinati na Matabose (TLTB) kei na FFI, me musuki ka maroroi tu e dua nai wase ni nodra ilavo ena Fijian Holdings. Me vaka ni sa tu rawa na nodra ilavo, sa rawarawa sara na nodra yalo vata ka cakacaka vata.

Na mataqali o Navucivuci e tiko ena koro o Saolo, ena tikina o Wainunu, Bua. E ratou sa mani nanuma sara me sa vakaduri e dua na bisinisi ni voli yaqona kei na volitaki yaqona. Oqo me vukeya walega na kena lavati cake nai vakatagedegede ni nodra bula na lewe ni mataqali ka vakauasivi na tokoni ni cakacaka vakalotu.

E ratou a ciqoma na mataqali Navucivuci e rauta ni dua na drau vakacaca na udolu (\$100,000). E yavu levu ni veivakatoroicaketaki ena loma ni mataqali oqo na Maciu 6:33 – *“Mo vakasaqara taumada na matanitu ni Kalou, ena qai soli me kenai kuri na veika kecega oqo”*.

Na yavu oqo e moica vakalevu na qaravi ni tuvatuva ena loma ni mataqali ka vakakoto oqo na veika e tuvalaki:

- (i) Ai matai ni wasewase me dua nai solisoli taumada kina Lotu.
- (ii) Vakavinakataki na vale nei Turaga ni Mataqali.
- (iii) Dola e dua na akaude ni cicivaki bisinisi ni voli yaqona kei na volitaki yaqona. E sa tiko talega na rai rabailevu, me ratou na volitaki yaqona talega ki vanua tani.
- (iv) Dua nai wase ni lavo me dau ceguva na oga ni mataqali.
- (v) Dua talega na kenai wase me wasei vakatautauvata vei ira kece na lewe ni mataqali (Equal Rent Distribution).
- (vi) Me dua nai vakadei (deposit) ni dua na lori ni mataqali me rawa ni dau kauti ira na gonevuli ki koronivuli ka vakayagataki talega ena bisinisi ni yaqona.

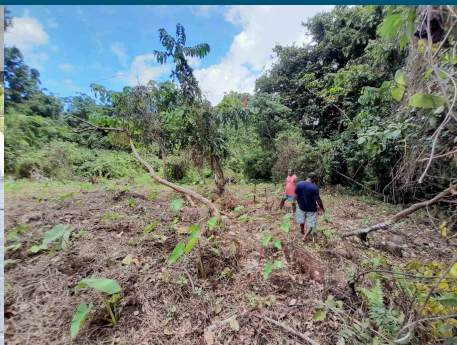
Na nodratou rai na qase ni mataqali, oya me ra sa cicivaka saraga nai taba gone nai tuvatuva oqo ka qai dau vakarorogotaki ga kina loma ni mataqali me ra qai dau solia na nodra vakasama se ivakasala na qase ni bera ni qai vakatauci na lewa.

Sa dua na ka na nodra marau na lewe ni vanua vakauasivi o iratou na lewe ni mataqali Navucivuci ena kena sa suka lesu mai na nodra qele. Ia e sega ni suka walega mai na qele, era a vakailavo talega kina. E vakaraitaka o nodratou iliuliu ni mataqali, *Au mai halouga'a sara va'halevu niu mai diva ha rogoca na hena sa mai suha lesu a neimami qele ha me ro'hovi ga hina na noda Halou hai vahabula”*.

Sa veivakayaloqaqataki tiko na Mataqali o Navucivuci vei keda na vo ni veimataqali e Viti. Me da yalomatua ka kakavaki ena veika vinaka e tu e matada. E tikoga vei keda nai taukei ni qele na ki ki na bula sautu. Me kakua ni da rai vakalekaleka, meda sa wasea tu ga vakatautauvata nai lavo ni lisi. E rawa nida tikica e dua na tikina meda vakavure bisinisi se vakatubu ilavo kina. Oqo eda na qai raica kina nida na bula sautu ka bula torocake, sega walega vakavuvale, vakamataqali saraga. ■

Sa vakacagau sara tiko na bisinisi ni volitaki yaqona

Sa tei rawa e 1,000 na dalo

Era dau veitalanoa wasoma na lewe ni mataqali kei iratou na Vakaillesilesi ni Matabose

Dolavi vou tale na Tavuni Ecological Site

ENA siga Lotulevu, nai ka 14 ni Epereli, e a laki dolava tiko na Manidia veiqaravi vei ira nai Taukei ni qele, o Akuila Raibevu, na *Tavuni Ecological Site* ka a dau vakatokai taumada tu me *Tavuni Hill Fort*.

Oqo ni oti vinaka e rua na yabaki na kena mai sogoti tu ena vuku ga ni mate veitauvi na COVID-19. Na *Tavuni Ecological Site* e dua nai drodro ni valu ena gauna e se dau yaco kina na vakacibi valu ena gauna e liu. Ia ena gauna oqo, e sa vanua tiko ni gade se veivakasarasarataki vei ira na saravanua.

Ena gauna sa mai dolavi kina na veilakoyaki ena yabaki sa oti, e ratou sa qai nanuma na Mataqali Henibua mai na koro o Naroro, Nadroga me ratou sa vakavinakataka tale na vanua ni sarasara oqo me rawa ni vurevure ni lavo tale kina mataqali. Ia, e dua na leqa – oya ni sa sega vei iratou na sede me vakavinakataka kina eso na veika ka gadrevi me qaravi vakatotolo.

Sa qai lako mai na nodratou kerekere kina Matabose ni Qele Maroroi. Qai solia na matabose e \$15,000. Oqo e tikici mai enai lavo ka dau soli tiko me ka ni veivuke vei ira nai taukei ni qele ka vakatokai tiko na *Landowners' Seed Fund Grant*.

E dua na ka na nodratou marau kei na vakavinavinaka kina Matabose ena vuku ni veivuke oqo. E yaco saraga yani ena gauna donu na veivuke, ka ni donumaka tu na gauna era biu cakacaka tu kina e dua nai wase levu ni lewe ni mataqali; ka ra a dau cakacaka tu ena otele.

Sa ratou qai mai solesolevaki tale vaka mataqali. E ratou sasamaki na kena turaga kei nai tabagone ka ratou vakasaqa na marama. E vakavinakataka na kena vale ni volavola, caka e dua na matamata vou ka veisautaka nai rairai kei Tavuni ni da se qai curu ga yani.

E dina ga ni se vo tiko na veika me caka me rawa ni qai taucoko kina nai rairai kei Tavuni Ecological site; e ratou nanuma na lewe ni mataqali me sa dola rawa mada ga baleta ni ra sa tekivu siko tale tiko yani na saravanua.

Vei ira era kila nai talanoa kei Tavuni, se ra lesuva oti mai; era na tukunikataka na kena se maroroi vinaka tu nai vola tukutuku ni idrodro ni valu oqo. E levu sara na ka e se tu ga ena kenai i tuvaki mai na gauna ni valu. Eda matalau nida laki sarava ka vakadinadinataka na veika era a se cakava tu mai na qase e liu.

Sa dua na ka na marau kei na mawe ena siga oya. E i vakaraitaki ni malaude ni yalodra ena kena sa mai dolavi vou tale e dua na taba ni veiqaravi oqo ka sa na dua tale na gaunisala ni lavo kina mataqali. Sa dua na siga cecere ena loma ni mataqali o Henibua.

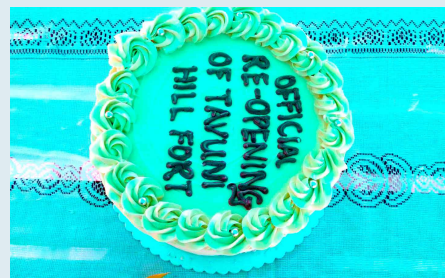
E vaka koto oqo na nona vosa e dua vei iratou na *Trustees*, o Nemani “ni kua sa baci mai cegai tale e dua na drauniveva vou enai tukutuku ni veigauna ni Mataqali o Henibua. E dua nai tekitekivu vou ka na sega ni rawa ni mai vakaoqo na kenai rairai, kevaka e a sega ni dodoliga na TLTB me vukei

keitou. Oqo na vuna keitou via vakavinavinaka kina vakalevu sara kina Matabose ni Qele Maroroi ena vuku ni neimami nanumi tu nai taukei ni qele”. Nai curucuru vei ira na saravanua era via lai gade ena *Tavuni Ecological Site* e tau a tinikatolu na dola (\$13) dua na saravanua. Ia vei keda nai taukei, e tiko vakalailai e ra, ka tau a walu na dola (\$8) dua na lewe ni vanua. Ia e rawa ni dau soli talega nai sau vinaka vei ira na gonevuli.

Ni cakacakataka nai lavo e rawa ni rawati ena dua na siga, e vakaraitaka o Nemani ni rawa ni ratou dau ciqoma tiko e rua na drau onosagavulu na dola (\$260) ena dua na siga ke lailai sara era siko yani. Ia ni dau cici vinaka sara, e na dau sivia na udolu nai lavo e rawa ena dua na siga. E liu, e ratou dau dola ga ena ono na siga ena dua na macawa, ia ena gauna oqo, e ratou sa dola ena vitu na siga ena dua na macawa.

Ena nona dolea tiko na veika kece e a vakayacori o Raibevu, e a qai vakaraitaka, “ni dau marautaka sara na Matabose me vukei ira nai taukei ni qele e tiko vei ira na yalo ni toso vakaoqo. O ira nai taukei ni qele, era sasaga me ra vakaduri bisinisi se gaunisala ni vakavure iyau kina loma ni mataqali, tokatoka se yavusa”.

Sa tiko na vakanuini ni Matabose ni na toso vinaka na qaravi ni bisinisi ena loma ni mataqali Henibua ka na vakarabailevutaki na kena veitabana ni veiqaravi ena loma ni veiyabaki mai oqo. ■

Duri toka enai mawi na Manidia veiqaravi vei ira na itaukei ni qele o Akuila Raibevu, Dau ni vola itukutuku Elesi Nailati, Jeamani ni Mataqali o Henibua kei Ilaisa Vunigasau na vakaillesilesi ni matabose ni Qele Maroroi mai Sigatoka

Na qele vakaitaukei sa yavu tu ni veivakatoroicaketaki e Nausori

NA qele e dua vei iratou na yavu bibi ni veivakatoroicaketaki, ka sa vakadinadinataki sara vakalevu na tikina oqo e Nausori. E vica nai tuvatuva ni veivakatoroicaketaki ena loma ni Tebara, e a gadrevi sara kina vakalevu na kena kerei ka vakadonui na vakayagataki ni qele vakaitaukei.

Era kalougata kina na daunibisinisi, e kalougata kina na matanitu, tubu ka sautu na vanua o Viti, ka vakauasivi na kena laveti cake talega nai vakatagedegede ni bula ni itaukei ni qele. Ena vica ga na yabaki sa sivi yani oqo, e vica toka na veika lelevu e basika ena tauni e Nausori kei na veivanua volekata ena loma ni Tebara.

1) Vakalevutaki ni iroro ni waqavuka e Luvuluvu

Eda kila deivaki tu ni dua tikoga nai roro ni waqavuka lelevu ka tiko mai Nadi. Ena vuqa na gauna esa dau oso drigi ka sa laurai ni sa sega ni veiraurau kei na veitosoyaki ki vanua tani, me vaka ni sa levu sara tiko nai wiliwili ni tamata era tadu mai se vuka yani. Ena vuku ni ka oqo, e sa nanuma kina na Matanitu me vakarabailevutaki o *Nausori Airport* me rawa ni veivuke ena veiqaravi nei *Nadi International Airport*.

Na cakacaka oqo e a gadrevi kina e 32 na eketea ni qele. Oqo me vakatara me ra mai ro talega e Luvuluvu na waqavuka lelevu mai vanua tani. Me vaka ga ni roro ni waqavuka e idola kei Viti ki vanua tani, na vakarabailevutaki ni roro ni waqavuka mai Nausori, e sa solia vakakina e dua nai dola ni vakarabailevutaki ni bisinisi kei na taba ni veiqaravi tale eso ena loma ni Tebara kei na veivanua volekata.

E a soli na lisi ni ikuri ni qele oqo enai matai ni

Jiulai (July 1) ni 2016. Ia e mai tatao tiko vakalailai na cakacaka ena vuku ni mate veitauvi na COVID-19 kei na draki suasua.

E dua nai lavo levu sara e ra a wasea kina nai taukei ni qele mai Naselai kei Natogadravu – dua na milioni (\$1 million) nai vakayaga ni qele se na *premium* ka na sauma tiko na *Airports Fiji Limited* e \$50,000 na dola ena veiyabaki mei isau ni lisi. Era a bau vakaivotavota talega nai taukei ni qele mai Vunimono kei Nadali.

E vuqa sara tale na veika vivinaka e salavata mai na kena sa vakalevutaki oqo na *Nausori Airport*. E vica na lisi era a tiko ena loma ni qele ka gadrevi me tosoi yani kina nai yalayala ni roro ni waqavuka. Sa qai mani ratou tokitaki kina e 19 na lisi ki Natogadravu ka vakatalega kina ena qele nei Tui Nakelo. Ka ra wasea na lewe ni vanua e rua oqo nai vakayaga ni qele (*premium*) kei nai lavo ni lisi.

Na mataqali Vunidakua mai Vunimono, e sa kerea me vakadrodroi ga na nodratou ilavo ni lisi kina nodratou ituvatuva levu ni Mataqali. Ena gauna saraga oqo, e ratou sa tekivu tiko ena vica na ka lalai ena gaunisala vou ena yasa ni koro mai Nadali me vakavakarau tiko ena nodratou vale levu (*shopping mall*) ka se qai cakacakataki tiko na kena droini.

Sa namaki tiko ni dua na gauna lekaleka mai oqo e sa na dolavi tale kina nai roro ni waqavuka mai Nausori.

2) Nai kelekele ni basi makawa e Nausori

Kevaka o ni na tavali ena loma ni tauni mai Nausori, o ni na raica ni dua na vale levu, taba tolu e sa dabe toka ena vanua e dau tu kina e liu nai kelekele ni basi makawa (*old bus stand*). Ka sa voleka sara tiko ni vakacavari na kena tara tiko.

Na qele oqo e nodratou qele na Mataqali Nailagobokola mai Nausori koro. E ratou a qai vakamau vakabisinisi (*Joint Venture*) na Mataqali oqo kei na dua na kabani mai Jaina koya tara tiko na vale levu oqo.

Ia ni sa toso tiko na cakacaka, e ratou sa qai nanuma na lewe ni Mataqali me ratou volitaka tale na nodratou seya kivei iratou na kabani. E dina ga ni sa mai yaco vakaoqo, e se levu tikoga na veika vinaka tale eso e se umani tiko ena nodratou veidinadinati ni lisi.

3) Nai gunugunu ni benisini (*Pacific Energy*) kei na *River House*

Ena mua ni wavu e Nausori me gole vaka ki na Ratu Cakobau Park, e dabe toka kina nai gunugunu ni benisini nei *Pacific Energy*. Vakalailai mai ki muri ena yasamu i mawi mo gole tiko ki Suva, e dabe toka e kea na nodratou vale na Tailevu Holdings ka yacana tiko na *River House*.

Na tiki ni qele ruarua oqori ena vakavoutaki tiko na kena lisi ena yabaki oqo. E nodratou qele tiko na Mataqali Nakuita mai na koro o Nausori. Ka sa namaki tiko ni na drau na udolu nai lavo e ratou na ciqoma tiko na lewe ni Mataqali. E ratou sa

Vakarabailevutaki ni roro ni waqavuka mai Nausori, e sa solia vakakina e dua nai dola ni vakarabailevutaki ni bisinisi kei na taba ni veiqaravi tale eso ena loma ni Tebara kei na veivanua volekata

tuvatua ka rawa tiko na lewe ni Mataqali se me na vakayagataki vakacava e dua nai wase ni lavo oqo.

E ratou sa nanuma tiko na lewe ni Mataqali me na tara e dua na nodratou taba vale ka me qai rede taki se lisi taki mai vei ira na dau ni bisinisi se vei ira na lewenivanua. Na Mataqali Nakuita e dua vei ira na Mataqali ena loma ni Yavusa Vunivivi (Nausori koro) ka sa vakasakiti sara tiko mai na nodratou toso, vakauasivi ena kena vakayagataki tiko na nodratou ilavo ni lisi.

Eda raica ni bibi sara tiko na qele vakaitaukei ena veivakatorocaketaki. Era marau, kalougata, tubu, ka vuuvuui, kece o ira era vakayagataki na qele vakaitaukei. Era vakatubu ilavo na dau ni bisinisi, era marau na lewe ni vanua ni vakarabailevutaki na tabana ni veiqaravi eso. E marau talega na matanitu ni tokoni na nona sasaga me baleti keda na lewe ni vanua.

Ia, enai soqoni talega ni veika oqo, eda kalougata talega kina oi keda nai taukei ni qele. Sa tiko mada nai lavo ka dau soli mei vakayaga ni qele kei na rede, ka tiko talega eso tale nai kuri ni veika vinaka ka dau ovici ena loma ni veiyalayalati ni lisi. E dodonu meda marautaka ka dokadokataka ni sa veivuke

sara tiko vakalevu na noda qele vakaitaukei ena kena vakatorocaketaki tiko na noda vanua kei na kena gacagaca ni veiqaravi. ■

Dua na vale levu taba tolu e sa dabe toka qori ena vanua e dau tu kina e liu nai kelekele ni basi makawa (old bus stand) e Nausori, na qele ni Mataqali o Nailagobokola mai Nausori koro

Saumi vakaoti enai lavo ni lisi na dinau nei Tokatoka Navitarutaru kina *Housing Authority*

E RATOU marau ka vakavinavinaka na lewe ni Tokatoka Navitarutaru ena koro o Lauwaki (Vuda) ni sa qai mai saumi oti vakadua na nodratou dinau kina *Housing Authority* ena vula sa oti (Maji 2022).

Ena 1984, e a solia kina tokatoka Navitarutaru na Housing Authority e dua na dinau me vakailavotaka na kena tara e 4 na vale ni tokatoka. Ena 2002, e a kerea tale kina na tokatoka e \$469,000 na dola me tara tale kina e 3 tale nai kuri ni vale. Me qai sausaumi tiko nai lavo ni lisi kina dinau oqo mai vei *Housing Authority*.

E tokona na Matabose ni Qele Maroroi na vakatutu oqo ka ni dua talega na tiki ni veiqaravi ni Matabose me tokona nai tuvatuva ni veivakavaletaki vei ira nai taukei ni qele. Sa qai dau vakadrodroya tiko na Matabose na nodratou ilavo ni lisi me veimusuki tiko kei na nodratou dinau.

Na Matabose e sa vaaqacotaka tiko na nodra tokoni, cuqeni kei na kena laveti cake na nodrai vakatagedegede ni bula na kawa iTaukei. Ka dua vei ira na gaunisala e qaravi kina na tikina oqo, sai koya na kena vakacokotaki na nodrai tikotiko.

Na vakavinavinaka levu mai vei iratou na lewe ni tokatoka Navitarutaru kina *Housing Authority* ena vuku ni kena vakarautaki tu e dua na gaunisala ni veivuke vakaoqo, ka rawa ni ra bau vakavale vinaka kina nai taukei ni qele.

Na vakavinavinaka levu talega kina Matabose ni Qele Maroroi, vakauasivi o iratou na kena vakaillesilesi mai Lautoka ena kena sasagataki

na tikina oqo. Sega ni guilecavi iratou na tabana ni maroroi ni lavo ni iTaukei ni qele (Trust) ena nodratou veivuke levu.

Nodratou ivakasala ga vei keda nai taukei ni qele e Viti. Me tiki ni noda tuvatuva na *assignment* – oqo na kena tikici tani e dua nai wase ni lavo ni lisi me rawa ni dau vakailavotaka se ceguva eso na sasaga vakaoqo. E tokona na TLTB na nanuma oqo, ni sa vakadinadinataki mai vei ira e vuqa na mataqali kei na tokatoka tale eso. ■

Oqo e dua vei ira na vale ka sa mai saumi oti na kena dinau

Veika esa rawata o TLTB ena vuku ni qaravi na qele vaka-iTaukei

\$87 na milioni

esa mai saumi oti ena porokaramu ni CBUL mei kuri ni vakacavacava vei ira nai taukei ni qele ka baleti ira tiko na dau lisitaki qele e ra cakacakataka vinaka tiko na nodra lisi ni teitei.

\$10 na milioni

E a mai soli talega na veivuke e \$10 na milioni ena kena vakatoroicaketaki na nodra qele na taukei ni qele e ra lisi tu me wasewasei ka vakayacori kina na subdivision.

E SA vuqa sara veika esa mai qarava rawa na Matabose ni Qele Maroroi ena vuku ni veivakatoroicaketaki ena qele vaka-iTaukei vakauasivi ena kena wasei se vakatubutaki nai vakacavacava ka rawa mai na kena vakayagataki na qele vaka-iTaukei.

E a mai tekivutaki na *Committee for Better Utilisation of Land* se na CBUL ena 2010. Oqo e dua na Komiti e veivuke sara vakalevu ena kena soli na qele ena vuku ni teitei vakauasivi ena lisi eso ni tei dovou era sa tekivu cava tiko na kena lisi. Me yacova mai na gauna oqo e rauta ni \$87 na milioni esa mai saumi oti ena porokaramu ni CBUL mei kuri ni vakacavacava vei ira nai taukei ni qele ka baleti ira tiko na dau lisitaki qele e ra cakacakataka vinaka tiko na nodra lisi ni teitei.

E a mai soli talega na veivuke e \$10 na milioni ena kena vakatoroicaketaki na qele vaka-iTaukei e ra lisitaki tu me wasewasei ka vakayacori kina na *subdivision*. Oqo e wili kina na nodratou qele o iratou mai Yadua (Nadroga), Vuda Holding Ltd (Viseisei); Mataqali Navitarutaru (Lawaki, Vuda), Mataqali Korovatu (Vuda) kei na Tuinabou Development (Togadravu).

E na *Revised Budget 2021-2022* se na iTuvatava Vakailavo ni Matanitu ka mai kacivaki ena vula sa oti esa vakadonuya kina na Matanitu me sauma:

- ▶ e \$1 na milioni ena kena ta na gaunisala ena qele vakaitaukei ka sega ni yaco rawa tiko yani kina na veivakatoroicaketaki.
- ▶ e \$500,000 me veivuke e na kena soveataki na lisi ni veivakavaletaki (residential).
- ▶ e \$500,000 me veivuke e na kena soveataki na lisi ni teitei (agriculture).
- ▶ e \$1 na milioni me saumi kina na dinau ni lisi ni veivakavaletaki (residential) kei na teitei (agriculture)

Vei kemuni mai na Vualiku na *Northern*

Development Program (NDP) – e tokona na nodra kere veivuke na dau lisitaki qele me ra vakatoroicaketaka kina na nodra lisi; oka kina o kemuni nai taukei ni qele o ni sa lisi tiko mai Vanua Levu.

E dei vinaka tu na lawa ni kena maroroi se taqomaki na qele vaka-iTaukei me vaka e virikotori ena Yavu ni Vakavulewa ni 2013.

E se sega ni dua na ka ese veisau ena lawa ni qele na *iTaukei Land Trust Act* (1940); me vakamalumalumutaka na noda vakatulewataka na iTaukei na noda qele.

E dei tale tu ga vakakina na Matabose ni Qele Maroroi ena kena maroroi na keda uma qele na iTaukei; ka vakamuri tale tu ga vakavinaka na gacagaca kece ni kena soli na lisi, ena loma ni qele kovu se taudaku ni qele kovu me vaka e virikotori tu vakalawa. E matata vinaka tu na lawa e vauca na kena lisitaki e dua na uma qele, na dodonu vakalawa nei koya e lisi ena vuku ni vakatoroicaketaki, teitei se mokiti ena baqe me rawa kina na inaki ni lisi.

E yadrava vinaka tale tu ga na TLTB na kena kumuni, maroroi ka veiwaseyaki yani nai vakacavacava ka rawati mai na kena lisitaki tiko na noda qele.

E levu na ivakamacala e ra solia tiko na dau ni politiki ena gauna oqo ka sa veivakacalai tiko vakalevu vei ira na lewe ni vanua ka vakauasivi vei keda na itaukei ni qele.

Na veisau ni Tikina e 12 ni lawa ni TLTA 1940 ka kilai na *Bill 17* ka sa *Act 21* ena gauna oqo; e a kuruseta na noda vanua na kena i vakamacala ka levu sara na dau ni politiki e ra vakadewataka cala na lawa oqo vei ira na lewe ni vanua. Na veisau ni lawa e vakarawarawataka ga vei ira na dau lisitaki qele me ra kere veivuke vakailavo ena baqe me vukea na nodra vakatoroicaketaki ira. E sega ni kauta tani na dodonu ni itaukei ni qele ia e solia tikoga na kaukauwa kina Matabose ni Qele Maroroi me vakadonuya na kena volitaki se tokitaki e dua na lisi se me vakayacori e dua na veivakatoroicaketaki e na qele lisi se me kua.

Na veisau oqo e vakarawarawataka sara na kena dolavi na veivakatoroicaketaki e na qele vakaitaukei ka vukei ira talega na taukei ni qele era lisi tu me ra kerea na veivuke vakailavo e na baqe me vukei ira.

Na veisau ni kena dau saumi na i lavo ni lisi mai na kena i votavota makawa me wase vakatautauvata e na gauna oqo e vukei ira na itaukei ni qele era sa yacova na yabaki 18. Nai lavo koya era dau taura na taukei ni qele ni ra sa yabaki 18; e vukei ira saraga ena nodra vuli, tara ni nodra vale, caka bisinisi se vakatubu i lavo. E so vei ira na gone tiko e na yabaki 17 lako sobu ena gauna oqo sa na rawa ni ra na milionea e na gauna era sana taura kina na nodra i lavo. Oqo e dua na malumalu levu ka ra sotova tu na taukei ni qele e na veigauna sa sivi ni sega tu ni dua na i lavo e vakarautaki tu me baleti ira ena veisiga ni mataka.

Na veisau ni lawa oqo e tokona talega na nodra

Kenai kuri ni talanoa ena drauni veva ka tarava

sasaga na taukei ni qele e na nodra duavata me ra vakaduria e dua na nodra *Trust* me cakacakataki kina na nodra veivakatoroicaketaki, bisinisi, vuli kei na so tale na sasaga ni vakatubuilavo (assignment).

E vica tiko na ituvatuva lelevu ka biuta vata na TLTB me taqomaka na qele vaka-iTaukei ka vukeyi ira tale ga na noda me ra vakayagataka ga na nodra qele:

- ◆ Vakaduria na *Landowners Seed Fund Grant* na TLTB me vukeyi ira na taukei ni qele era lisi ka cakacaka taka tiko na nodra qele me rawa ni tubu na nodra rawa ka. Tekivu mai ena 2017 e sa veisoliyaka yani na Matabose ni Qele Maroro'i e \$1.5 na milioni ki vei ira e 216 nai iTaukei me vukeyi ira vakailavo ena nodra vakatoroicaketaka na nodra qele kei na nodra vakaduri bisinisi ena dela ni nodra qele.
- ◆ Tokona na nodra lisi na itaukei ni qele e na nodra dui qele ka oka kina o ira na marama kei na turaga ka sega ni lavaki vei ira na i lavo dau saumi taumada se premium ka vaka kina vei ira na itokatoka, mataqali se iTaukei ni qele era via lisitaka ga na nodra qele ni mataqali. Kena ibalebale ni ra na sega ni sauma na *premium* kevaka era via lisi ena nodra qele ga.
- ◆ Na Matabose ni Qele Maroro'i e veivuke tiko ena gauna oqo vei iratou e lima (5) na Mataqali ena nodra lisitaka ga nodra qele ena vuku ni tei kau se na kena taqomaki na veikau (conservation lease). Oqo e dua na porokaramu ka vakaitavi kina na TLTB ena kena saumi na lisi, ka tei tale ga na kena kau ni bera ni qai soli lesu yani vei ira na itaukei ni qele me ra tomana. Oqori e wili kina na:
 - Mataqali Matawaqa, Raviravi, Yasana Ra lisitaka e 33.9 eketea
 - Mataqali Qilaqila, Vunitogoloa, Raviravi, Yasana Ra e lisitaka e 12.3 eka
 - Mataqali Navunauma, Naqalimare, Yasana

Nadroga Navosa lisitaka e 200 eka

- Mataqali Maralevu, Dawasamu, Yasana Tailevu e lisitaka e 5 na eka
- Mataqali Raranimeke, Qoibau, Yasana Macuata e lisitaka e 50 eka

Na porokaramu oqo e tokona vakalevu na REDD+ ka salavata kei na tuvatuva ni Matanitu e na kena tei e 30 na milioni na kau e na loma ni 15 na yabaki me vakacokotaki kina na noda vanua vakauasivi ena kena namaki tiko me ra na saumi na itaukei ni kau me ra kakua ni musuka na nodra kau se *carbon trading*.

Sa tekivutaki tale ga ena yabaki oqo e dua na tabana vou ni veiqaravi ena loma ni Matabose ka vakatokai na *Land Services Department*, ka sa nona itavi vakatabaki dua ena kena vakasaqarai na qele, vukeyi na nodra digia ka wasewasea nai taukei ni qele se qele cava me vakayagataki ena nodra bisinisi, veivakavaletaki, teitei kei koya me maroro'i me baleta nodra kana ena veisiga ni mataka. Na tabana vou oqo e vakarautaki tale ga kina na scheme plan vei ira nai taukei ni qele, maketetaki ni nodra qele ena mona livaliva ka cakacakataka tale ga na kena rede se lisi ka yavutaki mai na itukutuku sa vakasokumuni rawa me baleta na rede lavaki. Qo ena tavoci tiko ena vula o Me se Jiune ena veivuke ni Asian Development Bank kei na KPMG.

E sa mai qaravi oti tale tiko ga ka vakadonui na kena taurivaki na *Master Land Use Plan* me vukea na kena tuvai na tatadra ni kena vakayagataki vakamatau na qele vakaitaukei kei na kena laurai na veitiki ni vanua me maroro'i me baleti ira na taukei ni qele. Esa mai vakadonui kina e tolu na Master Landuse Plan – ena Yasayasa Vaka-Ra, yasayasa vaka-Vanua Levu, kei na kena e Suva me tekivu mai Deuba me yaco sara yani ki Korovou me vukea na kena tuvani vinaka na veivakatoroicaketaki ena noda vanua. ■

“E so vei ira na gone tiko e na yabaki 17 lako sobu ena gauna oqo sa na rawa ni ra na Milionea e na gauna era sana taura kina na nodra i lavo”.

Solesolevaki vakayavusa na Yavusa o Navitilevu

E DUA nai tei vou e ratou sa tea tiko na lewe ni Yavusa o Navitilevu, ena koro o Veinuqa mai na tikina o Namalata ena yasana vakaturaga o Tailevu. Era solevaka tiko na lewe ni Yavusa oqo na tei Lauci se Sikeci, na yacana ena so na vanua. Na yacana e kilai levu vakavalagi na Candle Nut.

“E ciqomi na kenai tukutuku mai vua na Dairekita ni Time Fiji Limited, ni kevaka e tei rawa e dua na drau (100) na Vu ni Sikeci, e cakacakataki ni na rawati mai kina e rauta ni ono na udolu na dola (\$6,000) se sivia ena dua na yabaki”.

Na matanitu e tiko na nonai tuvatuva levu me tea rawa e tolusagavulu na milioni na kau ena loma ni 15 na yabaki. Ena vuku ni lalawa oqo, e ratou maqusa kina na Minisitiri ni Tei Kau me cakacaka vata kei ira nai taukei ni qele me rawa ni teivaki eso na kau ka rawa ni na kauta mai nai lavo kei na vuqa tale na veika yaga vei ira nai taukei ni qele.

Sa qai mani laki tavoca kina na tei Lauci se Sikeci na Minisita ni tei kau sa bale o Osea Naiqamu, ena kedratou qele na Yavusa o Navitilevu, ena 2019. E dina ga ni dabe toka ga ena yasa ni gaunisala na Kings Highway ka voleka i Korovou, na koro o Veinuqa; na kedratou i wasewase ni qele e tiko lako ena gaunisala ka gole vaka ki Verata, ka volekata toka yani na koro o Naloto.

E yaca tiko ni vanua e tiko kina na qele oqo o Telau ka ra sa tea oti na lewe ni Yavusa e rauta ni tolusagavulu na udolu (30,000) na Vu ni Sikeci. E vakarautaka tiko mai nai tei ni kau oqo e dua na kabani ka yacana na Time Fiji PTE Limited ka kena makete tale tikoga na vua ni Lauci se Sikeci.

Eda na vakataroga beka se cava e yaga kina meda tea? Meda kila e daidai ni oqo e dua nai voli vinaka ka ivoli sau levu talega. E rawarawa na kena tei kei na kena qaravi ka taura walega e 3 na yabaki na nomu tea ko sa na tatamusuki tale. Na vua ni Lauci se Sikeci e dau laki qaqi mei saluwaki ni waiwai ni yago se losoni boi vinaka.

E ciqomi na kenai tukutuku mai vua na Dairekita ni Time Fiji Limited, ni kevaka e tei rawa e dua na drau (100) na Vu ni Sikeci, e cakacakataki ni na rawati mai kina e rauta ni ono na udolu na dola (\$6,000) se sivia ena dua na yabaki. Oqo sa qai dua dina na rawa ka vinaka, se vakacava? Ia ena qai uasivi sara kevaka mo tovolea mada.

Me vaka ni se ratou se tekivu teitei ena 2019, ena gauna oqo, e ra sa se sara tikoga nai sevu ni tei, ka namaki me sa na tekivu na tatamusuki ena vula o Okosita ka gole yani. E dua na ka e talei kina nai tei oqo, oya, ni ko tea ga vakadua e dua na vunika se Vu ni Sikeci, o sa na qai mai tatamusuki tiko yani ena loma ni limasagavulu (50) na yabaki.

Ia ena gauna oqo, e sa cakacaka vata tiko na Yavusa o Navitilevu kei na Matabose ni Qele Maroroi (TLTB) me rawa ni lisitaka na Yavusa na qele ka ra tei tiko kina na Sikeci. Na tiki ni qele oqo e a taukena taumada e dua na mataqali ka sa mai kawaboko, sa mani suka kina Yavusa.

Mai na dua na drau ka ciwa (109) na eka ka a suka lesu kina Yavusa, e sa kerekere tiko na Yavusa kina Matabose ke rawa ni lisitaka e limasagavulu (50) na eka me vagolei vakatabakidua ga ena vuku ni nakinaki oqo.

E vakaraitaka e dua vei iratou na *Trustees* ni Project oqo, o Semisi Ravutu, “keitou a via tei Yasi taumada. Ia e a qai mai vakamacala saraga vei keitou na Minisita sa bale, o Osea Naiqamu. E tukuna ni dua nai tei vou e sa tiko vei iratou na Minisitiri. Na yasi, o na wawa tu me 30 na yabaki mo qai tamusuka, ia na Sikeci, o na wawa walega me 3 na yabaki. Ka sa vakavotukana tiko nikua na vatavatairalago oya. Na veitalanoa oya e sa mai vakavuna me veisau na lomai keitou me sa tei na Sikeci”.

E dina ga ni qele ni Yavusa, ka ra veitokoni kece kina na lewe ni Yavusa, ia na *Project* oqo e nodratou tiko nai tabagone. Era solevaka saraga vakayavusa me rawa ni mai tara ena yasa ni vanua ka caka tiko kina oqo na teitei; na nodra veivale. E ra lewe ruasagavulu vakacaca tiko na lewe ni Youth, ka nanumi me ra na ya dua saraga na vale ka me ra sa mai dabe saraga ena kedra tiki ni qele.

Sa laki butuki oti mai na qele oqo mai vei iratou na vakailisilesi ni Matabose, ka namaki tiko me dua na gauna lekaleka mai oqo me sa na vakacavari na gacagaca matailalali tale ni veiqaravi eso ena loma ni Matabose, ka soli vakakina na lisi vei iratou na Yavusa Navitilevu.

Sa dua dina na sasaga yaga, rawarawa ia e levu sara na ka ena rawati mai kina. Era sa marautaka tiko na lewe ni Yavusa, na kena sa vakavotukana tiko mai vakamalua na nodra tatadra ena tolu na yabaki sa oti. Sa vakarau oqo me ra tekivu tauca na vuana.

Sa veivakayaloqoqataki tiko o Semisi Ravutu vei keda kece nai taukei ni qele e levu tu na keda qele ka se lala tu. “Meda cakacaka vata kei ira na veitabana ni matanitu era tu oqo mera qaravi keda. Me da vakayagataka vakavinaka na keda qele ni oqo ga nai vurevure ni yau levu vei keda na kawa iTaukei”. ■

Ko Semisi Ravutu enai mawi kei dua na vakalesilesi ni Matabose ko Eparama Young ka rau duri tiko ena yasa ni vu ni Sekici se Lauci

Totoka na vakayagataki ni loloma ni Matabose e Sigatoka kei Nadi

Landowners Seed Fund Grant

1. Rusiata Kunakata *Uluisa, Cuvu, Nadroga*

O Rusiata Kunakata e a ciqoma e walu na udolu (\$8,000) nai loloma ni Matabose se na *Landowners Seed Fund Grant* ena 2019 me veivuke ena nona sasaga ni susu bulumakau. Ena loma ni tolu na yabaki sa oti oqo, e totoka sara na toso e vakayacora voli mai o Kunakata ka ni sa taukena rawa ena gauna oqo e ruasagavulu ka tolu (23) na bulumakau, tinikawalu (18) na me kei na rua (2) na sipi. E sega walega ni o koya oya, e tea talega o Kunakata na tavioka, kari ni Viti kei na vuqa tale nai tei me i vurevure ni lavo kina nona matavuvale.

2. Naculava Youth Club *Tagaqe, Baravi, Nadroga*

Na Matabose e a solia e ono na udolu (\$6,000) na veivuke ni *Landowners Seed Fund Grant* ki nai soqosoqo ni tabagone na Naculava Youth Club mai Tagaqe e Baravi, Nadroga ena 2019. Oqo me veivuke ena kena voli na nodratou kisi ni susus Oni. Me vaka ni ratou voleka ena vei otela, e ratou dau volitaka na nodratou i voli vei ira na otela oqo. Ia e ka ni rarawa ni a mai drakidrakita vakalailai na toso ni veivoli ena vuku ga ni kena veitauvi mai na Kovidi. Ia e sa dolavi tale tiko oqo na vei otela ka ratou sa nanamaki tiko nai soqosoqo ni tabagone oqo, ni sa na taladrodro tale na veivoli. E dau volitaki tiko na *honey* ena ruasagavulu na dola (\$20) dua na tavaya.

3. Nadukuqelegele Trust *Votua, Baravi, Nadroga*

Ena 2019, e a bau kerekere talega mai kina Matabose na *Nadukelekele Trust* me rawa nib au ratou nanumi ena *Landowners Seed Fund Grant*. E a solia kina na Matabose e tinikalima na udolu (\$15,000) me vakavinakataki kina na nodratou veivalevale ka dau rede taki tiko. E a vakavinakataki rawa kina eso na veika lalai ena 7 na nodratou vale ka ratou tawani kece tiko ena gauna oqo. Nai lavo e rawati mai ena redeni 7 na vale oqo e vagolei kece tiko kina akaude ni Mataqali ka sa dua nai vurevure ni lavo tudei kina Mataqali.

4. Heniua Restaurant *Tagaqe, Baravi, Nadroga*

Na vale ni kana na Heniua, e toka ena baravi kei Nadroga ka voleka kina koro o Tagaqe. E a vukei talega na bisinisi oqo ena 2019 ka solia kina na Matabose e ruasagavulu na udolu (\$20,000). Oqo me veivuke ena kena soveataki na qele ka dabe toka kina na bisinisi. Ia e ka ni rarawa ni se bera ga ni vakacavari na kena oqo, ka se tao tikoga vei iratou na Sovea. E qai mai kuria yani na kena basika o Kovidi ena noda vanua ka mai tagutuva tu na bisinisi ena veiotela kei na saravanua.

Oqo na vuna e a mai sogo tu kina na vale ni kana oqo ena loma ni rua na yabaki sa oti. Sa dua na ka na nona sasaga tiko na kenai taukei me ceguva rawa tiko na dinau mai na Baqe ni Veivakatorocaketaki (Fiji Development Bank), me vaka ni se vo tu e ciwasagavulu ka va (\$94,000) nai lavo me saumi lesu kina Baqe. E sa nanuma tiko nai taukei ni bisinisi oqo me san a volitaki na vale ni kana na Heniua.

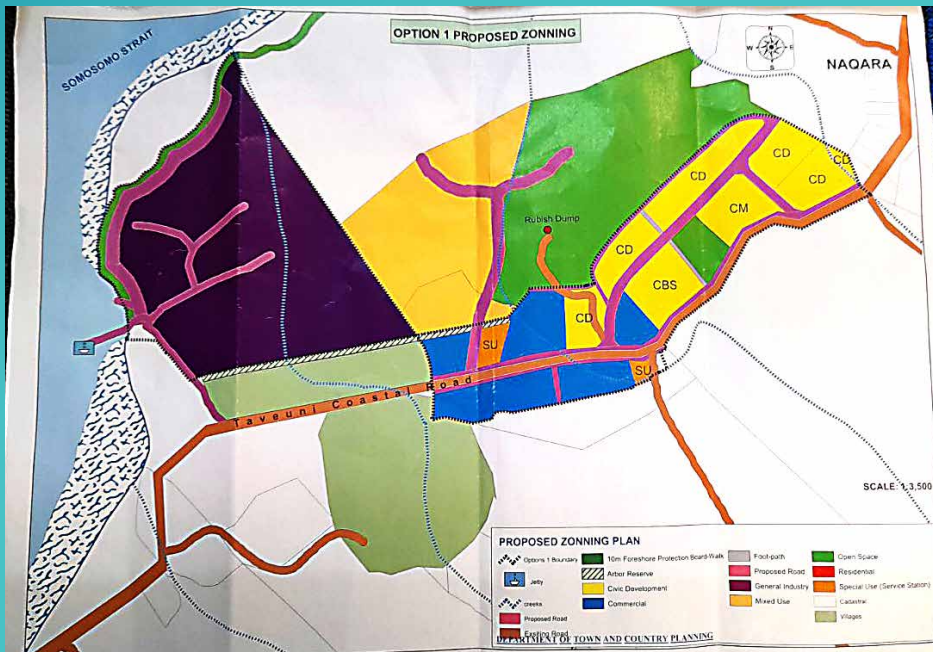
5. Taniela Nakibo *Tau, Wai, Nadroga*

E a soli vei Taniela Nakibo e dua na lima na udolu (\$5,000) ena 2019, me vukei koya ena nona gagadre ni via susu vuaka. E a volia rawa kina e tinikalima (15) na Vuaka, me vaka ni nona makete tiko na Marriot Resort mai na Momi Bay. Ia ena gauna a basika kina o Kovidi, e ka ni rarawa ni ra a sogo na vei otela ka okati talega kina Marriot. Oqo sa qai mai vakaleqa talega na bisinisi nei Nakibo. Sa mani nanuma o Nakibo me sa volitaki kece na nona vuaka ka suka tale kina susu bulumakau. Ia e toso vinaka sara na susu bulumakau ka sa ruasagavulu ka rua (22) tiko na levu ni nona bulumakau ena gauna oqo. E lalawa tale tikoga o Nakibo me na susu toa talega ena dua ga na gauna lekaleka mai oqo. ■

Lomasoli na Mataqali Valelevu me vakalevutaki na tauni e Naqara, Taveuni

Na Minisita ko Premila Kumar kei na vakalesilesi ni Matabose mai Savusavu ko George Waqasaqa

E RATOU sa lomasoli na lewe ni Mataqali Valelevu mai na koro vakaturaga e Somosomo, Taveuni; me solia e dua nai wase ni kedratou tiki ni qele me tosoi yani kina nai yalayala ni taoni lailai o Naqara, mai Taveuni.

Me vaka ni na qarava tiko na veivakatoroicaketaki oqo na Savusavu Town Council, e sa na vakauta tiko na nonai vola kerekere ni lisi ni veivakatoroicaketaki ki na Matabose ni Qele Maroro'i ena dua na gauna lekaleka mai oqo. Oqo me na rawa ni na tara kina e dua na makete vou ka vakakina e dua nai kelekele ni Basi.

Sa dua na ka talei ni ratou mai muloca vata e dua nai tuvatuva vou oqo o iratou saraga nai taukei ni qele, o iratou mai na Department of Town & Country Planning (DTCP) ka vakakina o iratou mai na TLTB. E qai kuria yani ni tuvatuva oqo e dabe donu sara tu ga ena loma ni tuvatuva ni vakayagataki qele ena Vualiku se na Greater North Land Use Master Plan.

Na nona vakavinavinaka cecekia na Minisita ka qarava na tabana oqo, o Premila Kumar; kivei iratou nai taukei ni qele ena nodratou lomasoli me vakayagataki na nodratou qele ena sasaga yaga oqo. E vakavinavinaka talega kivei iratou na Town & Country Planning ka vakakina ena Matabose, ena nodratou veitokoni ena kena sasagataki me vakavotukana na tatadra oqo.

Sa tiko na vakanuinui ni na dua na gauna lekaleka mai oqo, e sa na rabailevu sara na veiqaravi ena loma ni taoni mai Naqara. ■

Vale ni Volavola

Suva
TLTB Building, 431 Victoria Parade
P.O Box 116, Suva.
T: (679) 331 2733

Nausori
Level 2, Jiwanbhai Complex
Ross Street, Nausori.
T: (679) 347 7315

Korovou
1st Floor, Waimaro Circuit Building
Main Street, Korovou.
T: (679) 334 0130

Rakiraki
Shop 1, George Shiu Raj Building
FSC Road, Rakiraki.
T: (679) 669 4120

Ba
1st Floor, Tower Building
Ganga Singh Street, Ba
T: 667 0255

Lautoka
Level 1, Khans Complex
10 Mana Street P.O Box 73, Lautoka.
T: (679) 666 1176

Nadi
Level 1, Airport Central Complex
Namaka, Private Mail Bag, Nadi
Airport.
T: (679) 672 3771

Sigatoka
1st Floor, Keasuna Complex
Sigatoka.
T: (679) 650 0696

Labasa
Level 1, TISI Sangam Building
Nasekula Road, P.O Box 32, Labasa.
T: (679) 881 1122

Savusavu
1st Floor, Planters House
Main Street, Savusavu.
T: (679) 885 1101